अर्थवादः, पुं, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद् + करणे घञ् ।) स्तुतिः । प्रशंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु त्रिविधः । गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३ । यथा,—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥
इति भट्टः ॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविधः । स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्त्रः ७ । एषामुदाहरणानि ग्रन्थगुरुत्वात् न लिखितानि ॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं । यथा । "अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूपः" सोऽपि त्रिविधः । गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात् । यथा—
"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥
इति ॥ अयमर्थः । विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् । यथा "यजमान प्रस्तरः" इति । अत्र प्रस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयबाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः । यथा नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्यः अग्निर्हिमस्य भेषजं इत्यादि च । अन्तरीक्षेऽग्निचयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः । तद्धानौ तयोर्विरोधावधारनयोरभावे भूतार्थवादः । यथा इन्द्रो वृत्रहन्नित्यादि । सोऽपि द्विविधः । स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च । यथा,—
"सन्ध्यामुपासते ये च" इत्यादि स्तुत्यर्थवादः ।
"स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु वै पुमान् ॥
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः" ।
इत्यादि निन्दार्थवादः । इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ * ॥
"प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं" ।
इति वेदान्तसारः ॥ तद्विवरणं यथा । अथार्थवादाधिकरणं । तत्रार्थवादाश्च बहवः श्रूयन्ते ते किं प्रमाणं न वेति संशये पूर्व्वपक्षसूत्रं । आम्नायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति । अस्यार्थः । आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेषः । तदर्थं वेदाभिधानात् । तत्र प्रवर्त्तकत्वं कार्य्यताज्ञानद्वारैव तद्विना प्रवृत्त्यभावात् । अतः सिद्धार्थकानां स्तुत्यर्थवादानां कार्य्यतावाचकपदाभावात् न कार्य्यताधीजनकत्वं । अतोऽप्रामाण्यमेव । अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं लुप्तविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं । विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । अस्यार्थः । अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः । तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्य्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थः इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्तुत्यादौ तत्र तात्पर्य्याभावात् । तर्हि यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्याह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाम्नायः । अस्यार्थः । भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्य्यबोधकेन विधिना इति यावत् । समाम्नायः पाठः कार्य्य इति शेषः । ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापूरकत्वेन कार्य्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं । यथा । लिखिष्यमाणयूपाहवनीयवाक्यानां यूपाहवनीयपरिचयाय कार्य्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं । तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन ।
"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं ।
अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदं" ॥
इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं । अन्यथा यूपादिपदार्थापरिचये च तत्तद्विधिवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं । यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं । यथा "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ ।
"सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्" ॥
इत्याद्यर्थवादानां ॥ अतो नित्ये कर्म्मणि फलश्रुतिरर्थवादएव सोऽपि स्तुत्युत्पादनपरः । अतोऽत्र कार्य्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक् । इति धर्मदीपिका ॥

अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतुप् + मस्य वः ।) पुरुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थविशिष्टे त्रि ॥ (ऐश्वर्य्यशाली । "तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन" । इति रघुवंशे । अभिधेययुक्तः । सार्थकः ।
"करोति यः सर्व्वजनातिरिक्तां
सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः" ।
इति किरातार्जुनीये । "अर्थवान् खलु मे राजशब्दः" । इति शाकुन्तले ।)

अर्थविज्ञानं, क्ली, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शुश्रूषाद्यष्टधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः । शब्दार्थज्ञानं । इति हेमचन्द्रः ॥
("शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः" ॥)

अर्थव्ययज्ञः, त्रि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क ।) धनव्ययप्रकारवित् । (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः ।) तत्पर्य्यायः । सुकुलः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्थशास्त्रं, क्ली, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं । तत्पर्य्यायः । दण्डनीतिः २ । इत्यमरः ॥ यथा,—
"बृहस्पतिप्रभृतिभिः प्रणीतस्त्वार्थशास्त्रकं ।
तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ" ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः । यथा विष्णुपुराणं ।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ धर्म्मशास्त्रेणार्थशास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा ॥
"स्मृत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं ।
परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्" ॥
अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य । यदाह,—
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥
इत्यनयोर्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्म्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते । ततस्त्वार्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः" । इति मलमासतत्त्वं ॥

अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थात् सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्थागमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) धनागमः । तत्पर्य्यायः । आयः २ । इति हलायुधः ॥
("अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्य्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्त्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थे कन् ।) वैतालिकः । निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्थी, [न्] त्रि, याचकः । सहायः । सेवकः । विवादी । इति विश्वः ॥ धनी । अर्थो विद्यतेऽस्येति इन् ॥

अर्थ्यं, क्ली, (अर्थ + यत् ।) शिलाजतु । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ अर्थहिते त्रि ॥

अर्थ्यः, त्रि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थादनपेतः, धर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः ।) पण्डितः । धनवान् । न्याय्यः । इत्यमरभरतौ । याच्यः । याचनार्थकार्थधातोः कर्म्मणि यः ॥ (अर्थयुक्तः । उदरार्थयुक्तः ।
"अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः" ।
इति रघुवंशे ।
"वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अर्द यातनागतियाचनेषु । (गतौ, सकं पीड़ायां अकं भ्वादिं परं सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ यातना ताड़नं । अर्दति पुत्त्रं पिता । "शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि" । न याचतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अर्द ज वधे । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अर्दति अर्दते । "रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्" । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

अर्द क वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्दयति । अयमात्मनेपदीत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

अर्दनं, क्ली, (अर्द + ल्युट् ।) याचनं । पीड़नं । हननं । गमनं । अर्दधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥
("हृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्दनम्" ।
इति रामायणे ।)